

Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Dünyasının Genel Durumu

The General Situation of the Turkic World on the 100th Anniversary of the Republic

Yalçın Sarıkaya

Prof. Dr., Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler
Bölümü

Prof. Dr., Giresun University, Faculty of Economics and Administrative Sciences,
Department of International Relations
Giresun/Türkiye

E-posta: yalcinsarikaya@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-4164-8028

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makale / Research Article

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/Winter-December

Geliş/Received: 08 Ekim/October 2023

Kabul/Accepted: 24 Kasım/November 2023

Yayın/Published: 30 Aralık/December 2023.

Atıf/Cite As

Sarıkaya, Yalçın. "Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Dünyasının Genel Durumu".
Demokrasi Platformu Dergisi, (2023), 12/39, 279-301.

İntihal/Plagiarism

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi ve intihal tespit edilmemiştir.
/This paper was checked for plagiarism. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Yalçın Sarıkaya)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Yazar Katkıları / Author Contributions: Yalçın Sarıkaya % 100

Web: <https://www.demokrasiplatformu.com/dergi/>

e-mail to: demokrasiplatformudergisi@gmail.com **Publisher** Serkan Yorgancılar, Ankara-Türkiye.

Öz

Cumhuriyetin 100. yılında, Türkiye'nin Türk Dünyası ile olan ilişkileri Türk dış politikası bağlamında önemli bir değerlendirme konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'nin Türk Dünyası ile olan bağları temelde tarih, dil, kültür ve coğrafya gibi ortak unsurlara dayanmaktadır. Ancak, bu ilişkilerin seyri zaman içinde çeşitli etkenlere bağlı olarak değişim göstermiştir. Türk Dünyasının Sovyetler içinde kalan büyük kısmı ile Balkanlar, Ortadoğu ve Çin gibi sahalarda kalanları farklı kategorilerde değerlendirilmelidir. Moskova Anlaşması, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ilişkilere sınırlamalar getirmiş ve Türkiye'yi Sovyet coğrafyasında yaşayan 'Dış Türkler' ile olan ilişkilerini belirli bir çerçeve içinde düzenlemeye zorlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri ile yeni bir döneme girmiştir. Bu süreçte, Türkiye'nin bu ülkelerle kurduğu diplomatik, ekonomik ve kültürel ilişkilerde bir dizi evrim yaşanmıştır. Enerji, ulaştırma projeleri ve ortak güvenlik konularındaki iş birlikleri, Türkiye'nin bölgesel istikrarı destekleme çabalarına önemli bir katkı sağlamıştır. Ancak, bu ilişkilerin karmaşıklığı, her bir Türk Cumhuriyeti'nin kendi iç dinamiklerine ve dış politika önceliklerine bağlı olarak değişmektedir. Her iki taraf arasında ortak dil ve kültür bağlarına rağmen, ekonomik farklılıklar, güvenlik endişeleri ve bölgesel dinamikler, ilişkilerin seyrini etkileyebilmektedir. Cumhuriyetin 100. yılında, Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkileri, ortak geçmişe dayalı olarak gelecekteki potansiyel iş birlikleri ve ortak hedefler açısından büyük bir öneme sahiptir. Her iki tarafın da karşılıklı çıkarlarını gözeterek, bu ilişkilerin daha da güçlenmesi ve derinleşmesi için çeşitli alanlarda ortak projeler ve politikalar geliştirilmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Türkistan, Türk Dünyası, İş Birliği

Abstract

In the centenary of the Republic, Turkey's relations with the Turkic World emerge as a significant subject of assessment within the framework of Turkish foreign policy. The ties between Turkey and the Turkic World are fundamentally rooted in shared elements such as history, language, culture, and geography. However, the course of these relationships has undergone changes over time due to various factors. The Turkic regions remaining within the Soviet Union, Balkans, the Middle East, and those in areas such as China should be evaluated under different categories. The Moscow Agreement imposed limitations on the relations between the Soviet Union and Turkey, compelling Turkey to regulate its ties with the 'Foreign Turks' living in the Soviet geography within a certain framework. Following the dissolution of the Soviet Union, the Republic of Turkey entered a new era with the Turkic Republics that gained independence. During

this process, a series of transformations occurred in the diplomatic, economic, and cultural relations established by Turkey with these countries. Collaborations in energy, transportation projects, and joint security matters have significantly contributed to Turkey's efforts to support regional stability. However, the complexity of these relations varies depending on the internal dynamics and foreign policy priorities of each Turkic Republic. Despite common language and cultural ties between both parties, economic disparities, security concerns, and regional dynamics can influence the course of the relationships. In the centenary of the Republic, Turkey-Turkic Republics relations hold great importance in terms of potential collaborations and common goals based on a shared history. Considering the mutual interests of both parties, it is imperative to develop joint projects and policies in various fields for the further strengthening and deepening of these relations.

Keywords: Türkiye, Turkestan, Turkic World, Cooperation

Giriş¹

Türk Dünyası kavramı, Türk Cumhuriyetlerini de kapsayan ancak coğrafi ve demografik bakımdan daha geniş bir dünyaya tekabül eden bir kavram. İngilizce literatürde *Turkic World* kullanımı yaygın olsa da, Türkiye’de kimi kaynaklarda yararlanılan ve bu *Turkic* kelimesinin muadili olan *Türkî* kelimesi yerine artık doğrudan doğruya *Türk* kelimesi tercih edilir durumdadır. Her ne kadar bu kavramlaştırma; Çin, İran, Afganistan, Balkanlar, Kafkasya, Rusya Federasyonu, Irak, Suriye gibi devletlerdeki Türk varlığını kapsıyorsa da, Türk Dünyası denildiğinde akla öncelikle Azerbaycan ile Türkistan’daki bağımsız devletler gelmektedir.

Türkiye 1991’de bağımsızlıklarını kazanan bu Türk Cumhuriyetleri’ni diplomatik olarak tanıyan ilk devlet olmuştur. Uzun yıllar SSCB’nin idaresi altında bulunan Türk Cumhuriyetleri, 1990’lı yıllardan itibaren küreselleşme süreciyle birlikte Sovyetler Birliği’nin totaliter siyasi ve sosyalist ekonomik yapısından ayrılarak demokratik ve liberal piyasa ekonomisine geçiş sürecini başlatmışlardır. Bu ülkelerin gerçekleştirdikleri reformlar ve benimsedikleri politikalarda en büyük destekçileri Türkiye olmuştur. Türk Cumhuriyetleri, (çoğu kez Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri) başlığıyla Türk akademik çevrelerinde bilhassa Uluslararası İlişkiler çalışmalarının öne çıkan konularından biri haline gelmiştir. Bu devletlerin Türkiye açısından önemi sadece kültürel bağlardan değil, aynı zamanda

¹ Bu çalışma ağırlıklı olarak yazarın muhtelif makalelerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

buldukları bölgenin ekonomik ve stratejik açıdan sağladığı avantajlardan da kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda bu devletlerle güçlü ve etkili ilişkiler kurmak, hem bölgesel hem de küresel düzeyde Türkiye'nin konumunu güçlendirebilecek potansiyele sahiptir.

Kafkasya ve Türkistan, geniş sahaları, etnik ve kültürel çeşitliliği, aynı zamanda doğal zenginlikleri ile dikkat çeken bölgelerdir. Rusya, Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan'ın Hazar Havzası, devasa hidrokarbon rezervlerine ev sahipliği yapmaktadır. Bakü, dünyada petrol üretiminin ilk gerçekleştiği yerlerden biridir. Orta Doğu'daki 'sürekli çatışma hali' bu bölgeye alternatif bir hidrokarbon havzası olarak özellikle 1990'lardan itibaren Hazar Havzasını ilgi odağına çevirmiştir. Bu ilgi öncelikle Batı merkezliyen, bölge; yükselen Çin, Hindistan, Pakistan gibi aktörlerle rekabet etmek istemeyen Rusya arasında da bir mücadele konusu olmuştur. Kafkasya ve Türkistan üzerinde (veya doğrudan bu bölgeler için) devam eden siyasal mücadele, küresel çapta önemli etkilere neden olabilmektedir. Güney Osetya Savaşı (Ağustos 2008), Ermenistan'ın Karabağ işgali, Azerbaycan'ın 2020 zaferi, Rusya'nın 2014 Kırım ilhakı ve Şubat 2022'de başlayan Ukrayna işgali, Kazakistan ve Özbekistan'da 2022 olayları, hatta Türkistan devletlerinin sınır sorunları gibi birçok olay, bu mücadelelerin etkilerini gösteren örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Son yüzyıl içerisinde coğrafyanın özgün rolü, uluslararası ilişkiler literatüründe gerektiği kadar vurgulanmamıştır. Ancak, günümüzde jeopolitiğin yeniden yükseldiği ve "geri döndüğü" bir döneme şahitlik etmekteyiz. Coğrafyayı beşer unsurundan ayrı düşünmek, eksik olacaktır. Türk dünyasının son dönemde artan iş birliği imkânları ve politikaları, dikkate değer niteliktedir. Bu bağlamda, Türkiye ve Kafkasya-Türkistan bölgesi arasında kültürel müştereksi bulunmasının ötesinde, Türkiye'nin bu bölgeye ilgi duymasını gerektiren bir devlet olmanın ötesinde, yüksek düzeyli ortak çıkarlara dayalı bir gelecek arzusuna işaret etmektedir. Bu çerçevede inşa edilecek jeopolitik bakış açısı, uluslararası ilişkilerin anahtar kavramı olan "çıkar" olgusu bağlamında Türk cumhuriyetleri arasında dayanışma ve bütünleşmenin, berrak bir rasyonellikle açıklanabileceği bir perspektifi içermektedir. Dolayısıyla Türk devletlerinin Türkiye Cumhuriyetinin 100. Yılındaki genel durumunu betimleyerek ortaya koymak, politika yapımına ve araştırmacılara yardımcı olması açısından önemlidir.

Türk Dünyasına Genel Bakış

Tarih sahnesinde iz bırakan olaylar ve değişimler, Türk dünyasının derinliklerinde de köklü etkiler bırakmış, bu etkileri anlamak ve geleceğe yönelik bir perspektif geliştirmek ise günümüzde daha da önem kazanmıştır. Soğuk Savaşın sona ermesiyle, politik, kültürel ve ekonomik dinamiklerle şekillenen Türk dünyası, bugün yeni bir bakış açısını hak ediyor.

1990'lı yılların başında Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle birlikte, egemenliklerini ve bağımsızlıklarını ilan eden Türk devletleri, kendi siyasi, ekonomik ve kültürel kimliklerini inşa etme yolunda önemli adımlar atmışlardır. Ancak, bu dönemin getirdiği zorluklar ve belirsizlikler, Türk dünyasının geleceğine dair soru işaretleri oluşturmuştur.

Dünya üzerinde bugün itibariyle yedi Türk devleti veya Türk Cumhuriyeti bulunmaktadır. Bu devletlerden beşi, Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle bağımsızlıklarını ilan etmiş olanlardır. Bu nedenle, bu devletlerin siyasi düzeyde örgütlenme ve bir araya gelme süreçlerini anlamak için bağımsızlıklarının ilk yıllarına bakmak önemlidir. Bağımsızlık ilanları, milli coşku ve heyecanın yanı sıra büyük siyasi ve ekonomik belirsizliklere de işaret etmekteydi. Sovyetler Birliği'nin 70 yıl süren ortak siyasi hayatının sona ermesi, bu devletleri zorlu bir devlet inşa süreciyle karşı karşıya bırakmıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önce, Rusya Sovyet Cumhuriyeti Belarus ve Ukrayna ile Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) adında bir uluslararası örgüt kurarak, bu devletlerin Moskova etkisinden uzaklaşmasını engellemeye çalıştı. Ancak SSCB'nin resmi olarak dağılmasından sadece 5 gün sonra, bağımsız devletler kendi ayakları üzerinde durma gerekliliğiyle yüz yüze kaldı. Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kuruluş antlaşması 1993'te imzalandı, ancak üyeler arasında bağımsız bir dünyada oldukları ve kendi ayakları üzerinde durmaları gerektiği hissi yaygındı. Bu dönemde Karabağ, Abhazya, Osetya, Tacikistan ve Moldova gibi bölgelerde yaşanan çatışmalar, bu değişim sürecinin zorluklarına işaret etmekteydi.

Kabul etmek gerekir ki, Türkistan bölgesinde yer alan devletlerin dil ve din farklılıkları, jeopolitik kaygılarını birleştiren otomatik bir unsur oluşturmamaktadır. Bu devletler arasında Azerbaycan, dar ve hareketli bir jeopolitik bölge olan Güney Kafkasya'da toprak bütünlüğünü sağlamak ve yükselmek amacıyla özel bir ajandaya sahiptir. Diğer yandan geniş bir coğrafyada yer alan Kazakistan, sınırlı ve heterojen nüfusuyla birlikte, Çin-Rusya-Batı ilişki düzlemini dikkate almak durumundadır. Kırgızistan ise komşularıyla karmaşık sınırlara, sınırlı doğal kaynaklara ve "sorunlu güney" gibi başlıklara sahiptir. Özbekistan, en büyük nüfusa ve ekonomik çeşitliliğe

sahip olmasına rağmen, Afganistan kaynaklı istikrarsızlıklar, sınır sorunları ve bölge dışı aktörlerin jeopolitik ilgi odağında kalma gibi konularla uğraşmaktadır. Türkmenistan ise bölgenin tek daimi tarafsız devleti olarak güvenliğini sağlamış olsa da, kalkınma, gelişme ve bölgesel bütünleşme konularında belirgin bir şekilde farklılaşmıştır. Bu farklılıklar, söz konusu devletlerin uluslararası kuruluşlardaki yerlerini ve izledikleri stratejik yolları da etkilemiştir. Ancak, tüm bu farklılıklara rağmen, Türkistan bölgesindeki devletler arasında karşılıklı dostluk ve kardeşlik ilişkilerinde temel bir değişiklik veya esasa ilişkin bir kriz yaşanmamıştır. Bu durumyla Türkistan, Ortadoğu, Balkanlar, Güneydoğu Asya ve hatta Latin Amerika'ya kıyasla istikrarlı kabul edilebilir.

Geride bırakılan otuz yılı aşkın süre zarfında, Türk dünyası, bu zorlukların üstesinden gelerek kendine özgü bir dinamizm kazanmıştır. Türk devletleri arasındaki iş birliği ve dayanışma, bölgesel ve küresel düzeyde yeni bir güç dengesi oluşturmuş; aynı zamanda, ekonomik kalkınma, kültürel etkileşim ve siyasi istikrar açısından önemli gelişmeler kaydedilmiştir.

Fakat uluslararası sitemde ortak/bir tavır sergileyebilme kapasitesi bakımından hala aşılması gereken çok yol vardır. Türk Devletlerinin üye buldukları uluslararası örgütler göz önünde bulundurulduğunda durum daha iyi anlaşılacaktır. Aşağıdaki tablodan görüleceği üzere sadece Orta Asya'da bulunan Türk devletleri arasında dahi bu bakımdan tam bir uyum henüz yoktur. Buna rağmen, buldukları uluslararası örgütler içinde bu devletlerin birbirlerinin menfaatlerini gözetmeleri eğilimi son yıllarda daha görünür hale gelmiştir. Bilhassa KGAÖ içinde Kazakistan ve Kırgızistan'ın Azerbaycan lehine çıkışları, KGAÖ kurucularından olan Ermenistan'ı oldukça rahatsız etmiştir. Keza Avrupa Konseyi'nde Azerbaycan'ın Türkiye lehine çıkışları da hatırlarda iz bırakmıştır.

TDT Üyelerinin Diğer Uluslararası Örgütlere Üyelik Durumlarını gösteren Tablo²

	NATO	KGAÖ	ŞİÖ	AGİT	Avrupa Konseyi	BDT	AEB	GUAM	KEİ	EKO	İİT	TDT
Türkiye	Üye	-	Diyalog partneri	Üye	Üye	-	-	-	Üye	Üye	Üye	Üye
Azerbaycan	-	-	Diyalog partneri	Üye	Üye	Üye	-	Üye	Üye	Üye	Üye	Üye
Kazakistan	-	Üye	Üye	Üye	-	Üye	Üye	-	-	Üye	Üye	Üye
Kırgızistan	-	Üye	Üye	Üye	-	Üye	Üye	-	-	Üye	Üye	Üye
Özbekistan	-	-	Üye	Üye	-	Üye	Gözlemci	-	-	Üye	Üye	Üye
Türkmenistan	-	-	Misafir	Üye	-	-	-	-	-	Üye	Üye	Gözlemci

² Yalçın Sarıkaya, "30 Yılın Ardından Türk Devletlerine Yeniden Bakmak", Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türk Devletleri: Ekonomik Politik ve Sosyal Dönüşüm, Der. Savaş Çevik ve Erol Turan, TASAV Yay., Ankara 2021, s.501.

Azerbaycan

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler, coğrafi, kültürel ve tarihsel özellikleriyle diğer Türk Cumhuriyetleri ile olan ilişkilerden farklılık arz etmektedir. Her iki ülkenin Hazar'ın batısındaki Türk devletlerinin mirasını taşımış olmaları, Selçuklu, Akkoyunlu, Karakoyunlu gibi devlet tecrübeleri, Osmanlı-Safevi mücadelesi ve daha yakın dönemdeki eş zamanlı Gacar-Osmanlı modernleşme süreçleri, bu bağlamda önemle hatırlanmalıdır. Azerbaycan'ın bağımsız devlet olarak ortaya çıkışı, diğer cumhuriyetlere göre daha erken bir döneme tekabül etmektedir, bu çıkışta Osmanlı Türkiyesi ve Kafkas İslam Ordusu'nun rolü açıkça görülmektedir.³ Türkiye ve Azerbaycan arasında, Yunus Emre'den Dede Korkut'a, Köroğlu'ndan Nasreddin Hoca'ya kadar uzanan büyük bir ortak kültür mirası bulunmaktadır.

1991'deki bağımsızlık sürecinden önce, özellikle 1989'dan itibaren Türkiye ile Azerbaycan arasında karşılıklı ziyaretler başlamış, ancak bu dönemde Karabağ sorunu ortaya çıkmıştır. 1990'da gerçekleşen 20 Yanvar olayları sırasında Türkiye'nin birçok önemli şehrinde Azerbaycan'a destek mitingleri düzenlenmiş ve hayatını kaybedenlerin aileleri için yardım kampanyaları başlatılmıştır.⁴ İki kardeş toplum arasında, uzun bir ayrılığın ardından kısa sürede anlama ve kaynaşma süreci başlamıştır.

Ancak, 1992-1994 yıllarındaki Karabağ'daki olaylar, Türkiye kamuoyunu derinden etkileyen bir felakete dönüşmüştür. 1992'ye gelindiğinde, iki taraf arasındaki çatışmalarda ölenlerin sayısı binleri geçmiş ve kayıpların çoğunluğunu Azerbaycan tarafı vermiştir. Azerbaycan, nizami bir orduya sahip olmadan sadece gönüllülerden oluşan birlikleriyle, Moskova tarafından desteklenen Ermenilere karşı iki cephede savaşmak zorunda kalmıştır.

Bununla birlikte, Azerbaycan, Sovyet sonrası coğrafyanın bir öncüsü olmuş ve eski altyapının ötesinde büyük bir petrol boru hattının inşasının ana aktörü haline gelmiştir. Bakü-Tiflis-Ceyhan hattı, Rusya dışındaki yollarla Hazar kaynaklarının ihracatında bir dönüm noktası olmuştur ve Türkiye ile Azerbaycan'ı jeopolitik olarak birbirine bağlamıştır.⁵ Bu boru hattının yanı sıra Bakü-Tiflis-Erzurum Gaz Boru Hattı

³ Musa Gasımov, "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi: 1918 Yılı", Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt: 7, Sayı: 1, s. 23-36.

⁴ Bilal Şimşir, "Azerbaycan: Kızıldü'nün Azerbaycan'ı İşgali ve Türkiye'nin Tepkisi: Ocak 1990", Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi, C.1, S.1, ss.57-93.

⁵ CORNELL, S., TSERETELİ, M., SOCOR V., "Geostrategic Implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline", The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window the the West, S. Frederick Starr ve Svante E. Cornell (Der.), Central Asia-Caucasus Institute Silk Road Studies Program, Washington / Uppsala, 2005, s.22.

ve TANAP, doğalgaz taşımacılığında yeni jeopolitik hatları hayata geçirmiştir. Ayrıca, Bakü-Tiflis-Ahılkelek-Kars Demiryolu projeleriyle de Azerbaycan, işgalci komşusunu bölgenin önemli projelerinin dışında tutarken, Türkiye'yi Hazar kaynaklarının Batı pazarlarına çıkışında anahtar bir konuma getirmiştir.

Günümüzde Azerbaycan, satın alma gücü paritesine göre dünya devletleri arasında 60. sırada yer almakta olup, dünya genelindeki petrol ve doğalgaz rezervleri bakımından önemli bir konuma sahiptir. Azerbaycan'ın milli gelirinin büyük bir kısmı sanayi ve hizmet sektörlerinden gelmektedir. 2020 yılında yaşanan savaş ve Covid-19 salgınına rağmen, Azerbaycan ekonomisi 2000'li yıllarda dünya genelinde yüksek büyüme oranları elde etmiştir.

Azerbaycan'ın bağımsızlık hareketinin lideri Ebülfez Elçibey'in ardından, Haydar Aliyev dönemiyle birlikte dış politikada denge anlayışı benimsenmiştir.⁶ İlham Aliyev, bu denge siyasetini devam ettirmiş, NATO ve AB üyeliği perspektifinin bulunmadığını açıkça belirtmiştir. Ancak, Rusya merkezli güvenlik örgütü KGAÖ'ye üye olmamıştır. Ayrıca, Azerbaycan, 2020 Eylül'ünde başlayıp Kasım'ında biten 44 Günlük Savaş ile Azerbaycan, topraklarındaki işgale son vermiş ve 30. bağımsızlık yıldönümüne büyük coşku ve umutla girmiştir. Ordusu önemli bir testten geçen ülke, askeri teknolojisi, lojistiği ve harp kabiliyeti ile dünya savunma/güvenlik çevrelerinin ilgi odağı olmuştur. Harbin ağır ekonomik faturasına rağmen elde ettiği prestij yakın gelecekte daha büyük avantajlar sağlamasını beraberinde getirecektir.

Azerbaycan, kültürel ve sanatsal birikimiyle, çeşitli iklimsel özellikleri içeren coğrafyasıyla, zengin hidrokarbon kaynaklarına sahip olması ve ülke dışındaki geniş nüfus potansiyeliyle, Türk dünyasının önemli bir aktörü konumuna yükselmektedir. Türk dünyasına yönelik olumsuz niyet besleyen merkezlerin dikkatini her zaman bu stratejik bölge üzerinde yoğunlaştırmış olması, Azerbaycan'ın bölgedeki kilit rolünü daha da vurgulamaktadır. İşgali sonlandıran İkinci Karabağ Savaşı ve Eylül 2023'teki Anti-terör harekâtları, Azerbaycan açısından Karabağ meselesini bitirmiştir. Bu gelişmelere paralel biçimde, Bakü'nün Türk Dünyası'nda birlik yönündeki faaliyetlere daha güçlü destek vermeye başladığı gözlemlenmektedir.

Kazakistan

---

⁶ Ömer Göksel İşyar, "Azerbaycan ve Dış Politikası", Orta Asya ve Kafkasya: Rekabetten İşbirliğine, Tayyar Arı (der.), MKM Yay., Bursa, 2010, s. 94.

Kazakistan, kıtalararası geçiş özelliğini taşıyan ve dünyanın en büyük karayla çevrili (açık denize çıkışı olmayan) devletidir. Ülke, yeraltı zenginlikleri bakımından oldukça zengin bir kaynak ülkesidir. Dünya genelinde ispat edilmiş petrol rezervleri açısından 12. sırada, doğal gaz rezervleri bakımından ise 17. sırada bulunmaktadır. Aynı şekilde, petrol üretimi açısından dünya devletleri arasında 12. sırada yer alırken, doğal gaz üretimi bakımından 29. sıradadır. Kazakistan'ın önemli petrol yataklarından biri olan Tengiz yataklarındaki petrol, Chevron Texaco, ExxonMobil, Kazmunaygaz ve LukAcro şirketleri arasındaki Tengiz-Çevroil Ortaklığı tarafından üretilmektedir. Karaçaganak ve Kaşagan yatakları da dâhil edildiğinde, ABD, İngiltere, İtalya ve Rusya şirketleri bu kaynaklardan faydalanmaktadır.

Kazakistan'ın yer altı zenginlikleri sadece hidrokarbon kaynaklarıyla sınırlı değildir. Ülke, dünya genelinde uranyum üretimi açısından birinci sırada yer almakta olup, rezervler bakımından Avustralya'nın ardından ikinci sıradadır.⁷ Ayrıca, Kazakistan, krom üretiminde dünya üçüncüsü, boksit ve çinko üretimlerinde ise dünya dokuzuncusudur. 2020 yılı itibarıyla dünya altın üretiminde 10. sırada bulunan Kazakistan, bakır üretiminde 11. sıradadır. Fosfat, manganez, galyum, renyum, potasyum gibi maddelerde dünya sıralamasında yer almaktadır. Çinko, tungsten ve barit rezervlerinde dünya birincisi olan Kazakistan, bakır rezervlerinde de dünya ikincisi konumundadır.⁸

BM Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) sürdürülebilirlik temalı 2023 uluslararası yatırım raporundan elde edilen verilere göre, 2022'de Kazakistan, 6.1 milyar dolar net doğrudan yatırım çekerek beş yılın en yüksek seviyesine ulaştı. Bu miktar, 2021'e kıyasla yüzde 83'lük bir artış temsil etmektedir.⁹ Orta Asya ülkelerine yönelik değerlendirmeye göre, net doğrudan yabancı sermaye girişi yüzde 39 artış gösterdi ve bu artışın yüzde 61'i Kazakistan'a yapılan yatırımlardan kaynaklandı. Aynı zamanda 2015-2022 döneminde Kazakistan, dünyada en fazla yenilenebilir enerji yatırımı alan beşinci ülke olarak belirlendi. Ülkede doğrudan yabancı yatırımlarda öne çıkan ülkeler arasında Hollanda, ABD, İsviçre, Rusya, Fransa ve Çin bulunmaktadır. Kıbrıs Rum kesiminin Kazakistan'daki doğrudan yatırımı,

⁷ World Nuclear Association, World Uranium Mining Production: Updated September , 2021, <https://www.world-nuclear.org/information-library/nuclear-fuel-cycle/mining-of-uranium/world-uranium-mining-production.aspx2021>

⁸ M.K.Absametov, Ye.Zh.Murtazin, S.V. Osipov, D.S.Sapargaliyev, "Assessment Report on Classification of Energy and Mineral Resources and its Management in the Republic of Kazakhstan", May, 2019.

⁹ Mehmet Kaya, "Eski SSCB ülkelerinden en fazla yabancı yatırımı Kazakistan aldı" e-Gazete, 0 Temmuz 2023, <https://www.ekonomim.com/kuresel-ekonomi/eski-sscb-ulkelerinden-en-fazla-yabanci-yatirimi-kazakistan-aldi-haberi-700223>

Türkiye'ninkinden daha fazla olup, Türkiye her ne kadar bu ülkenin dış ticaret partnerleri arasında yer alsada, Kazakistan'ın ekonomik ilişkilerinde önemli bir aktör olarak öne çıkmaktadır.

Günümüzde, her ne kadar demokrasi, ekonomi ve güvenlik alanlarında bazı sorunlar yaşansa da, Kazakistan Birleşmiş Milletler İnsani Kalkınma İndeksi'ne göre yüksek insani kalkınmış ülkeler arasında 51. sırada yer alarak diğer Türkistan devletlerinden önemli bir farkı ortaya koymuştur.¹⁰ Ayrıca, Kazakistan, BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliği ve başkanlığı gibi uluslararası platformlarda etkili bir pozisyon elde etmiştir. Nursultan Nazarbayev'in Türk Dünyası'nın *Elbaşı* ve Türk Devletleri Teşkilatı'nın Onursal Başkanı olması, Kazakistan'ın uluslararası alanda liderlik rolünü pekiştirmiştir. Demokratik kültürün yerleşmesi noktasında bazı zorluklar bulunsada, Kazakistan'ın kurumları geliştikçe demokratik kültürün de olumlu yönde ilerleyeceği öngörülmektedir.

Kazakistan'ın geliştirilmeyi bekleyen muazzam da bir turizm kapasitesi mevcuttur. Ülkede yaklaşık olarak 10.000 arkeolojik ve tarihi anıt bulunmaktadır. SSCB içinde kapalı bir Sovyet Cumhuriyeti olan Kazakistan'ın, bağımsızlık sonrası dışa açıldığı, turizminin de bu bağlamda canlandığı açıktır. Bununla birlikte Kazakistan turizmi henüz gelişme aşamasındadır. Ülkenin Türk dünyasının ana merkezinde bulunması, İslam dünyasının kültürel özelliklerini taşıması, Avrupa ve Asya yollarını birbirine bağlaması ve Orta Asya /Türkistan kültürünü yansıtması özgün avantajlarıdır. Bu unsurlar çeşitli yatırımları ve projeleri doğurmuştur. Eğitimli turizm çalışanlarının sayısının artması, ulaştırma alanında eksiklerin giderilmesi, tanıtım alanının geliştirilmesiyle turizm ve bağlı hizmet sektörleri için çok büyük imkânlar ortaya çıkacaktır.

Kazakistan'ın 2022 yılında yaşadığı sokak olayları ve akabinde gerçekleşen yönetim değişikliğiyle Cumhurbaşkanlığı makamına gelen Kasım Comart Tokayev, Rusya ve Çin'e komşu olan bu devasa ülkeyi dengede tutmaya dönük çok yönlü politikayı sürdürme eğilimindedir. Çince dahil farklı dillere hâkim olan Tokayev, Rusya'nın KGAÖ ve AEB üzerinden atmaya çalıştığı bazı adımlara karşı duruşunu açıkça ortaya koymakla beraber, BDT ve KGAÖ içindeki kurucu/aktif pozisyonunu da sürdürmekte, Moskova ile saygın ve egemen eşitliğe dayalı işbirliğine önem

---

¹⁰ UNDP Human Development Programme: Latest Human Development Index Ranking, 2021.

vermektedir. Öte yandan Kazakistan'ın Türk Dünyası bütünleşmesi için bugüne kadar en yoğun çabayı ortaya koymuş bölge devleti olduğu da unutulmamalıdır.

Kırgızistan

Bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından itibaren, Kırgızistan Türk dünyası içinde önemli bir konuma sahiptir. Coğrafi olarak Türkistan bölgesinde yer alan Kırgızistan, Türk kültürünün zengin bir mirasını taşımakta ve Türk devletleri arasında özgün bir kimliğe sahip olmaktadır.

Kırgızistan, hidrokarbon kaynakları bakımından zengin olmamakla birlikte altın, kömür, uranyum ve antimon gibi maden kaynaklarıyla ön plana çıkmaktadır. Petrol ve doğalgaz ihtiyacını dışarıdan karşılayan ülke, enerji üretiminde hidroelektrik santralleri kullanarak ve tarım-hayvancılık ürünleri ihracatıyla ekonomisini desteklemektedir.

Kırgızistan'ın bağımsızlık sürecinde, Türk dünyası ile olan ilişkileri öncelikli bir yer tutmuştur. Türkiye, Kırgızistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerden biri olmuş ve iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler hızla gelişmiştir. Büyükelçiliklerin açılması, ortak açıklamalar ve iş birliği antlaşmaları gibi adımlar, bu ilişkilerin derinleşmesine katkı sağlamıştır. Siyasi, ekonomik, askeri, kültürel, eğitim, sağlık ve ulaşım alanlarında gelişen ilişkiler, 1997'de imzalanan "Ebedi Dostluk ve İşbirliği Antlaşması" ve 1999'da yayınlanan "Türkiye ve Kırgızistan: Birlikte 21. Yüzyıla" bildiriyle güçlenmiş, 2011'de ise "Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Kurulmasına İlişkin Ortak Açıklama" ile daha da pekiştirilmiştir.¹¹ Yine bu süre zarfında, Türk dünyası içinde eğitim alanında önemli bir iş birliği örneği olarak Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi kurulmuş ve bu üniversite, Türk kültürünü ve eğitimini benimseyen genç nesillerin yetişmesine katkıda bulunmaktadır. Ancak Kırgızistan'ın içsel siyasi ve ekonomik sorunları, Türkiye ile verimli ilişkilerin kurulmasını zorlaştırmıştır.

Kırgızistan'ın diğer Türk devletlerinden farklılığı, kurucu Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in akademik bir geçmişe sahip olmasıdır. Ülke, sınırlı ekonomik kaynaklarına rağmen erken dönemde demokrasiyi benimseyen bir halka sahiptir. Ancak 2000'li yılların ortasında yaşanan siyasi olaylar ve "Lale Devrimi" olarak adlandırılan hadiseler, siyasi istikrarsızlıklara yol açmıştır. Genç Cumhurbaşkanı

¹¹ T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî Sitesi, Türkiye-Kırgızistan Siyasi İlişkileri.

Sadır Caparov, ülkeyi 2020'li yıllara taşıma çabaları ve Türk Devletleri Teşkilatı kapsamındaki bütünleşme süreçlerine katılımıyla dikkat çekmektedir.

Kırgızistan'ın Türk dünyasındaki diğer ülkelerle olan ilişkileri, ekonomik, kültürel, askeri ve siyasi alanlarda çeşitlenmiştir. Ancak ülkede yaşanan siyasi çalkantılar, ekonomik sıkıntılar ve bölgesel sorunlar, Türk dünyası ile daha etkili bir iş birliğini bazı zamanlarda engellemiştir.

Orta Asya'daki kadim Türk kültürünün en rafine biçimde bulunabileceği Kırgızistan'ın Türk dünyası içindeki rolü, iç siyasal ve ekonomik zorluklar ve dışsal faktörlerle şekillenmiş dinamik bir süreci ifade eder. Komşusu Tacikistan ile olan sınır sorunları, bölge devletlerinin bağımsızlık sonrası yaşadığı tipik sorunlardan olsa da, güncelliğini koruyan ve zaman zaman ağır bilançolara neden olan bir başlıktır. Ekonomik sınırlılıklar, Bişkek'i güç merkezleri arasında denge kurmaya itmekte ve bundan çoğu zaman Moskova faydalanabilmektedir.

Özbekistan

Özbekistan, Türkistan coğrafyasındaki kilit bölgeleri kontrol eden stratejik bir konumda bulunmaktadır. Bu stratejik önem, sadece coğrafi avantajlarından değil, aynı zamanda tarihi ve siyasi nedenlerden de kaynaklanmaktadır. Özbekistan'ın jeopolitik ayrıcalığı, özellikle Fergana vadisi olarak bilinen bölgenin stratejik önemi ile öne çıkar. Bu vadideki topraklar, altı farklı ülkenin (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Afganistan, Çin) sınırlarını içerdiği için jeopolitik açıdan önemli sorunlara işaret etmektedir. Özellikle Özbekistan'ın doğu kısmı kritik değerinde jeopolitik nitelik arz eder. Ancak Özbekistan'ın stratejik önemi, sadece coğrafi konumuyla sınırlı değildir. Semerkand ve Buhara gibi tarihi şehirler, Türklerin dil, kültür ve tarihleri bakımından merkezi nitelikte olup, Fars-Tacik kültürü, İslâm medeniyeti ve Orta Asya kültürü için de belirleyici bir rol oynamaktadırlar.¹²

Özbekistan'ın stratejik önemini artıran bir diğer faktör de nüfusunun büyüklüğü ve çeşitliliğidir. Komşu ülkelerde önemli sayıda etnik Özbek nüfusunun varlığı, bu ülkenin bölgesel etkileşimdeki rolünü güçlendirmektedir. Etnik Rus nüfusunun homojenlik dengesini bozacak büyüklükte olmaması, nüfusun niteliği ve

---

¹² Yalçın Sarıkaya, Kerimov Dış Politikası: Rejim Güvenliği Ekseninde 20 Yıl, Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya, M. Savaş Kafkasyalı (der.) Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara-Türkistan, s.336.

üretici gücü gibi unsurlar da Özbekistan'ı diğer Türkistan ülkelerinden ayıran önemli faktörlerdir.

Özbekistan ekonomisi, Sovyet döneminde pamuk ve tahıl üretimine ağırlıklı iken, 1991'de bağımsızlığını kazanmasının ardından bu devletin hükümetleri, tarımsal çeşitlendirme ve maden/doğalgaz ihracat kapasitesini artırma yoluna gitmiştir. Ülkenin zengin doğal kaynaklara sahip olması, özellikle 594 milyon varil ham petrol ve 1,8 trilyon metreküp doğalgaz rezervi ile dikkat çekmektedir. Özbekistan ekonomisinin büyük bir kısmı doğal gaz ve emtia ihracatına dayanmaktadır, bu çerçevede altın, bakır, gümüş, kurşun, çinko, uranyum gibi yeraltı kaynakları önemli bir rol oynamaktadır. Dünya uranyum rezervleri sıralamasında 14., doğalgaz rezervlerinde 16. sırada yer alması, ülkenin enerji ve madencilik sektöründeki gücünü yansıtmaktadır. Dünyanın 7. büyük uranyum üreticisi ve 5. ihracatçısı konumundadır. Bu durum Özbekistan'ı bölgedeki diğer ülkeler arasında daha avantajlı konuma getirmektedir.¹³

Ülkede 100'den fazla yeraltı madeni çeşidi bulunmaktadır, altın üretiminde dünya genelinde dokuzuncu sıraya ve Bağımsız Devlet Topluluğu ülkeleri arasında Rusya'dan sonra ikinci sıraya yerleşmektedir. Bakır rezervleri açısından da dünya genelinde onuncu sırada bulunan Özbekistan, bu alanda 40 yıl daha işletilebilecek bir kapasiteye sahiptir ve en çok ihraç edilen ürünler arasında yer almaktadır. Ayrıca, madencilik, taş ocaklığı, petrol ve gaz, Özbekistan ekonomisinin önde gelen sektörlerindedir.

Tarım sektörü, millî gelirin yaklaşık %22'sini oluştururken, özellikle iklimin pamuk ve hayvan yetiştiriciliğine elverişli olduğu ülkede, tarım sektörü işgücünün yaklaşık %26'sını istihdam etmektedir. Özbekistan bazı tarım ürünlerinin üretiminde dünya sıralamasında üst sıralardadır. Pamuk ve pamuk ipliği, önemli ihracat kalemleri arasında yer almaktadır. Dünyada pamuk üretiminde 8. sırada, kayısı üretiminde ve havuç üretiminde dünya 2.si, salatalık üretiminde dünya 7.si, domates ve elma üretiminde dünya 14.sü, soğan ve üzüm üretiminde dünya 15.sidir.

Özbekistan'da zengin altın, uranyum, molibdenum, renyum, fosfat, bakır, çinko, tungsten ve grafit yatakları bulunmaktadır. Özbekistan'da uçak, otomobil ve traktör sanayii işler durumdadır. Sanayi sektörü, millî gelirin yaklaşık %33'ünü oluşturur ve genellikle altın, bakır ve ısıya dayanıklı metallerin üretimine

¹³ Ömer Faruk Kocatepe, "Özbekistan'ın Yenilikçi Yol Haritası: Mirziyoyev Döneminde Dış Politika Değişimi ve Etkileri", Türklük Bilimi Araştırmaları, Yıl 2023, Sayı: 53, s. 88.

odaklanmıştır. Ayrıca, motorlu araç, römork ve yarı römork imalatı da sanayi sektöründeki faaliyetler arasında yer almaktadır.¹⁴

Özbekistan, Türk dünyası içindeki demografik, tarihi, kültürel, turistik, ekonomik ve teknolojik potansiyeliyle ön plana çıkan bir devlettir. Bu nedenle, Türkiye ve diğer Türk devletleri için Özbekistan'la ilişkilerin farklı bir perspektifle değerlendirilmesi ve bu zenginliğin ortak fayda sağlayacak şekilde kullanılması önemlidir. ABD'nin eski Başkan Danışmanlarından ve Büyük Satranç Tahtası, Büyük Çöküş, Kontrolden Çıkmış Dünya gibi eserlerin yazarı Brzezinski, bu ülkeyi - Azerbaycan ve Ukrayna ile birlikte- Avrasya'da Amerikan ilgisini en fazla hak eden devlet olarak sınıflandırmaktadır.¹⁵

Türkmenistan

Türkmenistan, Türk dünyası içinde önemli bir konuma sahiptir. Türkmenistan'ın tarafsızlık statüsü, bölgesel ve küresel ilişkilerde özgün bir duruş sergilemesine olanak tanımaktadır. Bu politika, askeri ittifaklara katılımı sınırlarken, ülkeye uluslararası ilişkilerde bağımsız bir rol oynama imkânı sağlamaktadır.

Türkmenistan'ın geniş bir çöllük alanı kaplayan coğrafyasına rağmen ekonomisi, büyük ölçüde enerji kaynaklarına dayanmaktadır. Ülke, dünyanın en büyük dördüncü doğalgaz rezervine sahip olmasıyla ekonomik bağımsızlığını güçlendirirken, enerji ihracatı bölgesel ekonomik ilişkilerde etkili bir rol oynamaktadır. Türkmenistan, özellikle pamuk üretimi ve 1990'ların sonrasında modernize edilen tekstil/dokuma sektörüyle dikkat çekmektedir. Ülkede petrol rafinerileri, gaz, kimya sanayii, elektrik sanayii ve makina imalatı ile azotlu gübre üretimi öne çıkan ekonomik sektörler arasında yer almaktadır.

Bağımsızlıktan sonra başkent Aşabat'ın adeta yeniden inşa edilmesi ve Hazar Denizi kıyısına yapılan büyük yatırımlar, Türkmenistan'ın ekonomik kalkınma çabalarını vurgular. Türkmenistan, daimi tarafsızlık statüsüne sahip tek Türk devleti olup, bu durum ülkenin askeri paktlara üyeliğini ve başka devletlerin askeri üs olarak kullanımını imkânsız hale getirmektedir. Türkmenistan, geçiş ekonomilerinden farklı olarak "kademeli reform" politikasını benimseyerek, istikrar ve sosyal uyumu öncelikli kılmıştır. Politik istikrar ve sosyal uyum sağlanmadan ekonomik reformların sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilemeyeceği gerçeği kurucu Devlet Başkanı

¹⁴ DEİK, Özbekistan Bilgi Notu, Kasım 2022, s. 3.

¹⁵ Zbigniew Brzezinski, Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere, Sabah Kitapları, İstanbul, 1998. 135.

Saparmurat Türkmenbaşı'nın izlediği reform siyasetinin tutarlılığını doğrulamıştır. "10 Yıl Abadancılık" ve "1000 Gün Program" bu ekonomik ve sosyal reform siyasetine uygun olarak, 1990'ların sonundan itibaren meyvelerini vermeye başlamıştır.

2006 yılında Saparmurat Türkmenbaşı'nın vefatından sonra Cumhurbaşkanlığına gelen Gurbangulu Berdimuhammedov da benzer reform paketleri ve yönetim anlayışıyla idareyi sürdürmüştür. Demokrasi, demokratik katılım, çok partili siyasal hayat bakımından geride olan Türkmenistan devleti, hem İran'a, hem Afganistan'a komşu olduğu için, öte yandan Rusya ve Çin gibi aktörlerin mücadele sahasında az nüfusla geniş coğrafya idame ettirmek mesuliyeti hissettiği için tarafsızlık politikasını da iç istikrarı da hayati önemde görmektedir.

Ülkenin milli geliri 2020 verilerine göre 48 milyar dolar olup, büyüme oranı aynı yıl yüzde 1,8 olarak gerçekleşmiştir. Türkmenistan'ın toplam ihracatının büyük bir kısmını hidrokarbon hammadde oluştururken, ithalatın ise 2020'de 3 milyar doların biraz altında olduğu tahmin edilmektedir. Karakum çölünün ülkenin yüzde 80'ini kaplamasına rağmen tarımın milli gelirdeki payı yüzde 10, istihdamdaki payı ise yüzde 20 seviyesindedir. Pamuk üretimi ve ihracatının yanı sıra buğday, domates, patates, karpuz ve üzüm gibi tarım ürünleri de önemli bir rol oynamaktadır. Türkmenistan'ın sanayi sektörü, özellikle altın, bakır ve ısıya dayanıklı metallerin üretimine odaklanarak milli gelirin yüzde 60,3'ünü oluşturmaktadır. Ülke, 2006 yılında Çin'e doğalgaz ihracatını başlatmış olup daha sonra Pakistan, Afganistan ve Hindistan'a (TAPI boru hattı) doğalgaz ihracatını genişletmiştir. Türkmenistan-Çin arasında yeni bir boru hattı inşası ise devam etmektedir.¹⁶

Türkmenistan, Türkiye ile sıcak bir başlangıç yaparak karşılıklı üst düzey ziyaretlerle temel ikili antlaşmaları imzalayan ve TİKA'ya erken koordinasyon ofisi sağlayan ülkelerden biridir. Bu ilişkilerin temelinde, Saparmurat Türkmenbaşı döneminde, Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanlığı sırasında Türkiye'den gelen vatandaşları ülkeye çağırma çabası ve dostluk anlayışı yer almıştır. Türkmenbaşı, 2 milyona kadar insana vatandaşlık verebileceklerini ve onlara bürokraside yer verebileceklerini beyan etmiştir. Türkmenistan, Türk öğrencilerin Türkiye'ye gönderilmesi konusundaki Büyük Öğrenci Projesi kapsamında da önemli bir rol oynamıştır.

¹⁶ DEİK, Ekonomik Araştırmalar, Türkmenistan Ülke Raporu, 2021.

Ekonomik açıdan, Türkmenistan hızla ilerleyen bir süreç içerisinde ve Türk Eximbank ile başlayan krediler, Halkbank ve Ziraat Bankası'nın Türkmenistan'daki faaliyetleriyle devam etmiştir. Özellikle tekstil ve mühendislik sektörlerinde Türk firmaları önemli projelere imza atmışlardır. Ancak, Türkmenistan, Türk devletlerinin bir araya geldiği ve Türkiye'nin öncülük ettiği platformlarda düşük seviyede temsil edilmeyi tercih etmiştir. Bu durum, ülkenin daimi tarafsızlık statüsünün etkisi altında izole bir politika izlemesinden kaynaklanmaktadır. Türkmenistan'ın küresel ve bölgesel rekabetten uzak tutulması, ülkenin dış dünya ile sınırlı temasını beraberinde getirmekte ve bu durum, Türkiye ve Türk dünyasıyla ilişkilerini etkilemektedir.

Türkmenistan, Türkiye'nin en fazla ithalat yaptığı ülkeler arasında yer almaktadır. Türkiye'yi Rusya, Çin, Birleşik Arap Emirlikleri ve Kazakistan takip etmektedir. Türkmenistan'dan yapılan ihracatta ise Çin, %80'in üzerinde bir paya sahiptir. Türkiye, Özbekistan ve Azerbaycan gibi ülkeleri takip etmektedir. Türkmenistan'ın ekonomik açıdan Çin'e bağımlılığını azaltmak adına Hazar geçişi boru hatlarının inşası gibi tedbirler alması önemlidir. Ayrıca, hidrokarbon kaynaklarına dayalı ekonomik yapının olası dezavantajlarını minimize etmek için çeşitli tedbirlerin alınması gerekmektedir.

Sonuç Yerine: Gelecek Üzerine

Türk dünyası, köklü medeniyet birikimi, kültürel zenginlikleri ve insan kaynağıyla önemli bir potansiyele sahiptir. Türkistan, bu büyük aile için kadim bir yuvadır ve tarih boyunca birçok büyük bilgin, âlim ve lider bu topraklardan çıkmıştır. Bugün, Türk dünyası geniş bir coğrafyada yayılmış ve ekonomik, kültürel, siyasi bağları güçlendirmiştir. Özellikle Soğuk Savaş sonrasında bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri, köklü medeniyet birikimleri üzerine inşa ettikleri güçlü bir gelecek vizyonuyla adımlar atmaktadır. Bu süreç, sadece yeni devletler açısından değil, aynı zamanda Türkiye'nin bu devletlerle ilişkileri açısından da önemli bir dönemi temsil etmektedir. Bu dönemde, Türkiye genellikle bu devletleri Batı dünyasına, hatta daha geniş bir perspektifle Transatlantik dünyaya entegre etme sürecinde bir köprü veya araç olarak algılanmıştır. Dolayısıyla kendi özgün bütünleşme politikasını hayata geçirmekten uzak kalmıştır.

Rusya, İran ve Çin gibi bölgedeki aktörler için ise Türkiye, sadece bir araç değil, aynı zamanda kendi potansiyeliyle yayılmacılık riskini ifade etmiştir. Ancak zamanla, Türkiye'nin bölgesel entegrasyon çabalarının sadece kendi çıkarlarına hizmet etmediği, aynı zamanda bu devletlerin toprak bütünlükleri, siyasal ve

ekonomik bağımsızlıkları, güvenlikleri ve refahları gibi rasyonel hedeflere hizmet ettiği anlaşılmıştır. Türkiye'nin bu bölgedeki rolü, sadece bir araç olma işlevinden çok, bölgenin geleceğini şekillendirmeye yönelik bir merkez olma motivasyonu ile giderek daha belirgin hale gelmiştir. Kültürel etkileşimler, Latin alfabesine geçiş süreci, ortak kültür-sanat etkinlikleri ve Türkiye menşeli popüler kültür ürünlerinin yayılması gibi faktörler, Türk devletlerinin toplumları üzerinde olumlu etkiler yaratmıştır.

Ekonominin siyaset üzerindeki belirleyiciliği dikkate alındığında, Türkistan ve Kafkasya'daki Türk devletlerinin uluslararası ekonomik örgütlerle ilişkileri de dikkat çekilmesi gereken bir başka husustur. Bu devletler bağımsızlıklarına müteakip öncelikli olarak uluslararası sistemdeki pozisyonlarına daha sonra da yönetici eliten tercihlerine göre bu ilişkileri belirlemişlerdir. Bu durum ilk bakışta her birinin benzer davranışlar sergilemiş olabileceği intibasını uyandırmış olsa da esasında geniş bir yelpaze sunmaktadır. Sovyetler Birliği döneminde, ülkenin en geri federe devletlerinden biri olan Kırgızistan uluslararası sistemde görece en zayıf ekonomiye sahip devletlerden biridir. Bu durum ülkeyi, uluslararası sermayenin ve para akışının ilgisini çekecek politikaları gerçekleştirmeye zorlamıştır ve hâlâ zorlamaktadır. Kırgızistan da, hem liberal uluslararası sistemle bütünleşmek suretiyle Batı sermayesinin hem de Rusya ve Çin gibi devletlerin kurallarını inkâr etmeyerek Asya'daki sermayenin ilgisini çekmeye çalışmaktadır. Kırgızistan Bretton Woods kuruluşlarıyla en fazla etkileşimde olan Türk devletidir. Aynı zamanda bilhassa Rusya'nın öncülük ettiği ekonomik ve siyasi kurumlarda muhakkak yer almaktadır. Ekonomik şartların el vermesi halinde Kırgızistan'ın Çin önderliğinde kurulmuş kurumlara da iyi ilişki içinde olması, böylece hem Çin'in bu devlet üzerindeki siyasal etkisinin artması hem de Kırgızistan'ın bazı ekonomik avantajlar elde etmesi gibi olumlu ve olumsuz iki çıktının hâsıl olması kaçınılmaz görünmektedir.

1990'lı yılların ortalarından beri liberal uluslararası sistemi inkâr etmemekle birlikte bölgesel işbirliğini ön plana çıkararak melez bir modeli uygulayan Kazakistan, yarıya biraz daha avantajlı başlamıştır. Batı merkezli ekonomik kuruluşların müdahalelerine fazla müsaade etmeyen Kazakistan, Avrasya Ekonomik Birliği gibi Moskova merkezli bütünleşmelerde daha aktiftir. Bununla birlikte devasa hidrokarbon rezervleri ve üretimiyle Batı için sürekli bir cazibe merkezi olduğundan küresel sermaye ile de büyük ölçüde bütünleşmiştir.

Ekonomik potansiyeli büyük olan, farklı sektörlerde üretimin sürdüğü ve bu bakımdan hidrokarbon ağırlıklı üç Türk devletinden (Azerbaycan, Kazakistan ve

Türkmenistan) farklılaşan Özbekistan da Çin, Rusya, ABD, AB, Kore, Türkiye, İran gibi aktörlerin iktisadi ilgi sahasındadır. Uluslararası ekonomik kuruluşlarla ilişkileri de bu çerçevede çeşitli ve yoğundur. Avrasya Ekonomik Birliği'ne gözlemci statüsünde üyedir. Asya Kalkınma Bankası'ndan en çok kredi kullanan bölge devletidir. Nüfus potansiyeli ekonomik potansiyeline olumlu etki etmektedir.¹⁷

Azerbaycan, Dünya Ticaret Örgütü ve Avrasya Ekonomik Birliği'ne üye değildir. Azerbaycan'ın hidrokarbon kaynakları, Hazar havzasından Batı'ya yeni rotalarla ilk eriştirilmiş kaynaklardır. Bu da Azerbaycan'ı Avrupalı müşteriler ve Avrupa ekonomisi ile yoğun ilişkili hale getirmiştir. İtalya, Azerbaycan'ın son birkaç yıldır en büyük dış ticaret ortağıdır. Azerbaycan, Türkiye başta olmak üzere ülkesi dışında çok büyük yatırımlar da yapmıştır.

Dev doğalgaz rezervleriyle öne çıkan Türkmenistan, Dünya Bankası ve IMF üyesi olsa da sistem olarak en dışa kapalı, lojistik durum açısından en geride olan bölge devletidir. Dünya Bankası'ndan bugüne kadar sadece 6 defa, Asya Kalkınma Bankası'ndan ise 58 defa kredi kullanmıştır. Türkmenistan da Çin'in çekim alanı içine girmiş ve imzalana gaz alım sözleşmeleri, yapılan yeni doğalgaz boru hatlarıyla etkileşimi ağırlıklı olarak doğuya, Asya-Pasifiğe kaymıştır.¹⁸

Bugün, Türk pop müziği parçalarının yaygın olduğu bu coğrafyada, Türk devletlerinden gelen gençlerin Türkiye üniversitelerinde eğitim alması artmıştır. Dış ticaret hacimleri gelişmiş, "Türk payı" önemli ölçüde artmıştır. Jeopolitik hatlar, doğu-batı istikametinde yeni ticaret yollarını şekillendirmekte ve Türkiye'nin bölgedeki hizmet sektörü gelişimine önemli katkılarda bulunmaktadır.

Türk dünyası, kurumsal mekanizmalar aracılığıyla iş birliğini güçlendirmekte ve ortak bir gelecek tasavvurunu oluşturmaktadır. Türk Konseyi'nin güçlenerek Türk Devletleri Teşkilatı adını alması, Türk dünyasında kurumsallaşma, kurumsal iş birliği, mekanizma oluşturma, izleme ve değerlendirme süreçlerinde kategorik ve paradigmatik bir değişimi simgelemektedir. Ayrıca, TDT'nin ilişkili kurumları olan TİKA, TÜRKSOY gibi ortakları aracılığıyla Türk dünyasının ortak değerlerine sahip çıkılmakta, kültürel mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılması sağlanmaktadır. Uluslararası medyanın büyük ilgi gösterdiği 2021 İstanbul

---

¹⁷ Mehmet Şahin, "Türk Devletlerinin Uluslararası Ekonomik Örgütlerle İlişkileri", Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türk Devletleri: Ekonomik Politik ve Sosyal Dönüşüm, Der. Savaş Çevik ve Erol Turan, TASAV Yay., Ankara 2021, s.460-461.

¹⁸ A.g.e, s.453.

zirvesinde Türk Dili Konuşan Ülkeler Konseyi adı resmen Türk Devletleri Teşkilatı olarak değiştirilmiştir. Böylece bu devletler için bundan böyle sadece akademik düzeyde değil, siyasi düzeyde de “Türk devleti” ifadesi kullanılmasında hiçbir mahsur kalmamıştır. Bu zirvenin 121 maddelik çok kapsamlı bir sonuç bildirgesi mevcuttur. Ayrıca aynı zirve ile “Türk Dünyası 2040 Vizyonu” adında bir belge daha taraflarca kabul edilmiştir. Zirvede kabul edilen Türk Dünyası 2040 Vizyonu belgesinde ise; uluslararası barış, güvenlik ve refahtaki hala belirsizliğine dikkat çekilmekte, politik, ekonomik ve kültürel alanlardaki hazırlık, dayanıklılık, uyum ve dönüşüm kapasitesine odaklanılmaktadır. Vizyon belgesinin giriş bölümünde geçen “Küresel ve bölgesel jeopolitik gerçeklerin bilincinde olan Teşkilat, bölgesel ve uluslararası barış, istikrar ve refahın elde edilmesi için yapıcı bir şekilde işbirliğinde bulunmaya istekli tüm ortakları dahil etmeye hazır, olumlu ve giderek daha yetenekli bir grup olarak işlev görmeye çalışacaktır.” ifadesi dışlayıcı değil kapsayıcı bir perspektife işaret eden ve akıllara Rusya, Pakistan, Hindistan, Çin hatta AB ve ABD gibi aktörleri çağrıştıran bir ifadedir. Ucu açık olmasının özellikle tercih edildiği anlaşılmaktadır. Belgeye göre 2040 vizyonu “...her Üye Devleti halihazırda mevcut uluslararası taahhütlerine hanel getirmeksizin, ulusal temelde ve bir grup olarak daha güçlü kılmayı vaat eden stratejik bir yaklaşım sağlamaktadır.”

Türkiye'nin dış politika gündeminde, Türk coğrafyası ve Türk Dünyası artık öncelikli konu başlıklarından biridir. Bu devletlerle ilişkiler, Türkiye'de geniş bir politik kesimden ilgi görmekte ve Türkiye toplumu için önemli bir müşteri oluşturmaktadır. Özellikle Gürcistan ve Azerbaycan ile oluşturulan stratejik iş birliği modeli, Sovyet sonrası coğrafyanın en etkili üçlü iş birliği modellerinden birine dönüşmüştür. Türkiye, bu devletlerle savunma ve güvenlik ilişkileri kurmuş, ortak tatbikatlar düzenlemiş ve savunma sanayi alanında iş birlikleri gerçekleştirmiştir. Benzer girişimler Kazakistan ve Kırgızistan ile de başlatılmıştır. Ancak Türkiye, bu alanda alternatifsiz ve rakipsiz değildir. Bu devletlerin içinde, eski Sovyet memleketlerinden gelen etnik nüfusların bulunması, Rus-Sovyet mirasının hala etkili olması önemli bir gerçektir. Ancak Türkiye, bu durumu doğal bir unsur olarak görmeli ve bu etkilerle baş etmeye çalışmalıdır. Türk devletleri, bağımsızlıklarının ekonomik güçlenme, terör tehditlerinden uzak olma, topraklarının yabancı güçler için üs olmaması gibi rasyonel hedefleriyle dikkat çekmektedir. Her bir devletin, milli düşünce ve kültüre bağlılık, bağımsızlık vurguları bulunmaktadır. Bu noktada, Türkiye'nin bu devletlerle olan ilişkilerinde bu hassasiyetlere saygı göstermesi önemlidir.

Çin Halk Cumhuriyeti, özellikle 2000’li yıllardan itibaren muazzam bir ekonomik atılım gerçekleştirmiştir. Dünya ekonomisinin yıldızlarından biri olarak öne çıkan Çin, 2001 Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) zirvesinde ortaya koyduğu “Şangay Ruhu” kavramsallaştırmasıyla küresel çoğulculuk, uluslararası karşılıklı güven ve yeni bir uluslararası güvenlik mimarisi vurgularını dile getirmiştir. Özellikle 2000’li yılların ikinci yarısında, Çin, bu kavramsallaştırma üzerinden dünya genelinde açılımlarını sürdürmüş, Türkistan sahasında da etkisini artırmıştır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde, ABD’nin tek süper güç olarak kaldığı bir atmosferde, Çin, tek kutupluluğa karşı çıkararak çok kutupluluğu ve küreselleşmeyi savunmuştur. Bu politika, ABD’nin dünya genelinde müdahil olma hakkına duyulan rahatsızlıkla şekillenmiştir. Çin, 2008 küresel finans krizi sırasında iç harcamalarını artırarak dünya ekonomisine olumlu bir etki yapmış ve büyüme oranını 2009’da 9 puan artırarak gücünü kanıtlamıştır. Ancak bu yükseliş, özellikle ABD’yi endişelendirmiş ve Çin’in barışçıl yükseliş söylemi, bazı çevrelerce sorgulanmıştır.

Çin’in “Kuşak ve Yol” girişimi, Çin için enerji temini açısından büyük öneme sahip Türkistan coğrafyasını etkileyen önemli bir güzergâhtır. Bu bölgeden enerji temini, Çin için stratejik bir gerekliliktir ve Çin’in, Türkistan’ın kalkınmasına katkıda bulunarak enerji temininin güvenliğini sağlaması beklenmektedir. Ancak, Türkistan devletleri ile Çin arasındaki ticaret ilişkilerinin tek taraflı olarak gelişmesi, bu küçük devletlerin ekonomilerini olumsuz etkileyebilir.

Şanghay İşbirliği Örgütü, Çin ve Rusya’nın yanı sıra bölge devletlerini aynı çatı altında toplasa da, geçmişte olduğu gibi Rusya-Çin ilişkilerinde çatışmalar ortaya çıkabilir. Rusya’nın KGAÖ ve Avrasya Ekonomik Birliği perspektifi, Rusya’ya bölgede özgün bir proje sunma imkânı tanırken, Çin ise Kuşak ve Yol girişimini bölgesel ve küresel bir açılım aracı olarak konumlandırmaktadır. Ancak Rusya, Çin’in Türkistan’daki artan etkisini belirli bir noktada sınırlamak istemektedir. Ayrıca, Rus kamuoyu, Çin’in Doğu’daki artan yatırımlarını ve nüfusunu şimdiden sorgulamaya başlamıştır.

Türkiye’nin Türk devletleriyle ilişkilerinde eğitim, önemli bir unsurdur. 1990’larda başlayan Büyük Öğrenci Projesi, günümüzde milyonlarca öğrenciye ulaşmış ve büyük bir boyuta ulaşmıştır. Mahiyeti zaman içinde değişmiş olup, Türkiye Bursları kapsamında eğitim alan öğrenci sayısı azalmış, ancak Türk devletleri vatandaşı öğrencilerin kendi imkânlarıyla Türkiye’de eğitim görmesi artmıştır. Bu bağlamda, Türk taşra üniversitelerinin eleştirilen yönleri olduğu kabul

edilmelidir, ancak bu üniversiteler Türkiye'nin Türk dünyasıyla ilişkilerinde önemli bir rol oynamaktadır. Kalitenin artırılması, Türkçe öğretim merkezlerinin niteliklerinin yükseltilmesi ve üniversiteler arası işbirliklerinin güçlendirilmesi bu alanda atılması gereken adımlardır. 2020-2021 eğitim-öğretim yılı itibarıyla beş Türk devletinden 50,133 öğrenci Türkiye'deki üniversitelerde eğitim görmektedir.

Eğitim alanında Türkiye'nin tecrübesi, Afrika'dan Güney Asya'ya geniş bir coğrafyada yayılmıştır. Ancak bu tecrübenin somut çıktıları konusunda değerlendirme yapmak zordur. Türkiye, devlet imkânlarıyla eğitim alan öğrencilerin devlet dışı yapılanmaların kontrolüne girmesine izin vermemeli ve 15 Temmuz 2016'daki olay gibi acı tecrübelerden ders çıkarmalıdır. Diğer yandan, Türkiye'nin eğitilmiş bireylerin kendi ülkelerinde hak ettikleri pozisyonlarda olmalarını desteklemesi, içişlerine karışma mantığından ziyade ortak projeler, dostça tavsiyeler ve verimli örneklerle gerçekleşmelidir. Azerbaycan özelinde Türkiye mezunlarının daha etkin olabileceği ve bu bireylerin Azerbaycan'ın Türkiye ve Türk dünyasıyla ilişkilerine önemli katkılar sağlayabileceği bilinmektedir. Özellikle tıp ve askeri eğitim alanlarında Azerbaycan'da birçok örnek bulunmaktadır.

Çevre konusunda, Türk devletleri arasında işbirliği ve dayanışma büyük önem taşımaktadır. Önemli çevresel sorunlarla yüzleşen bölgede, tarım arazilerinin kullanımı, iklim değişikliği, şehirleşme gibi konularda kapsamlı ulusal ve uluslararası politikaların hayata geçirilmesi gerekmektedir. Kırgızistan için küresel ısınmanın bazı olumlu etkileri olabileceği beklenirken, diğer Türk devletlerinin bu olumsuz dönüşümden en çok etkilenecek coğrafyalara sahip olmaları dikkate değerdir. 2021 Aralık ayındaki Türk Devletleri Teşkilatı zirvesinde çevre sorunlarına yönelik alınan önlemler, dayanışma ve bilgi paylaşımı önerisi önemlidir.

Son olarak, Türkiye'nin Türk devletleriyle ilişkileri, bölgesel konularda ortak projelerle şekillenmekte ve Türkiye'nin liderlik rolü giderek artmaktadır. Türkiye'nin, Rusya ile Suriye'nin geleceği üzerine müzakere etme yeteneği ve Hazar'da Azerbaycan ve Türkmenistan arasındaki yetki alanı meselesinin çözülmesini teşvik edip sonuç alması, hem Türk-Rus işbirliğinin izlerini taşıırken hem de Karabağ sorununu Azerbaycan'ın askeri güçle çözmesine verdiği etkili desteğin izlerini taşır. Türkiye'nin bu süreçlerde verdiği destek, Türk devletleri ve toplumları tarafından takdirle karşılanmış ayrıca bu devletlerin özgüvenlerini de artırmıştır. Türk devletlerinin geride bıraktıkları 33 yıl, başarılarla dolu olsa da, hem bu devletlerin kendi güzergâhlarında, hem de Türk Dünyasının TDT merkezli bütünleşmesinde alınması gereken epey yol bulunmaktadır.

Kaynakça

ABSAMETOV, M.K., MURTAZİN, YE.ZHS, OSİPOV, V. SAPARGALİYEV D.S. (2019) Assessment Report on Classification of Energy and Mineral Resources and its Management in the Republic of Kazakhstan https://unece.org/DAM/energy/se/pdfs/UNFC/proj/unfc_ca/Report_Class_EMR_KZ_IHG.pdf

BRZEZINSKI, Z. Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere, Sabah Kitapları, İstanbul, 1998.

CORNELL, S., TSERETELİ, M., SOCOR V., (2005). "Geostrategic Implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline", The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window the the West, S. Frederick Starr ve Svante E. Cornell (Der.), Central Asia-Caucasus Institute Silk Road Studies Program, Washington / Uppsala, https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/Monographs/2005_01_MONO_Starr-Cornell_BTC-Pipeline.pdf.

DEİK (2021) Ekonomik Araştırmalar, Türkmenistan Ülke Raporu, https://www.deik.org.tr/uploads/turkmenistan-bilgi-notu-mart_2021.pdf (Erişim: 16.10.2021)

DEİK, Özbekistan Bilgi Notu, Kasım 2022, s. 3. Erişim Adresi: <https://www.deik.org.tr/uploads/ozbekistan-bilgi-notu-kasim-22.pdf>

GASIMOV, M. (2001) "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasinin Mücadelesi: 1918 Yılı", Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel Sayısı, C.7, S.1, ss.18-55.

KOCATEPE, Ömer Faruk. "Özbekistan'ın Yenilikçi Yol Haritası: Mirziyoyev Döneminde Dış Politika Değişimi Ve Etkileri". Türklük Bilimi Araştırmaları, sy. 53, 2023, ss. 81-106.

Mehmet Kaya, "Eski SSCB ülkelerinden en fazla yabancı yatırımı Kazakistan aldı" e-Gazete, 0 Temmuz 2023, <https://www.ekonomim.com/kuresel-ekonomi/eski-sscb-ulkelerinden-en-fazla-yabanci-yatirimi-kazakistan-aldi-haberi-700223>

SARIKAYA, Y. (2012), Kerimov Dış Politikası: Rejim Güvenliği Ekseninde 20 Yıl, Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya, M. Savaş Kafkasyalı (der.) Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara-Türkistan, ss.335-356.

SARIKAYA, Y. (2021), "30 Yılın Ardından Türk Devletlerine Yeniden Bakmak", Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türk Devletleri: Ekonomik Politik ve Sosyal Dönüşüm, Der. Savaş Çevik ve Erol Turan, TASAV Yay., Ankara 2021, s.489-519.

ŞAHİN, Mehmet (2021), "Türk Devletlerinin Uluslararası Ekonomik Örgütlerle İlişkileri", Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türk Devletleri: Ekonomik Politik ve Sosyal Dönüşüm, Der. Savaş Çevik ve Erol Turan, TASAV Yay., Ankara.

ŞİMŞİR, B. (2016), "Azerbaycan: Kızıldordu'nun Azerbaycan'ı İşgali ve Türkiye'nin Tepkisi: Ocak 1990", Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi, C.1, S.1, ss.57-93.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî Sitesi, Türkiye-Kırgızistan Siyasi İlişkileri, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-kirgizistan-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (Erişim: 03.08.2021)

Türk Dünyası 2040 Vizyonu (2021), <https://www.turkkon.org/assets/pdf/haberler/turk-dunyasi-2040-vizyonu-2396-98.pdf>

UNDP Human Development Programme: Latest Human Development Index Ranking, (Erişim: 08.09.2021) <http://hdr.undp.org/en/content/latest-human-development-index-ranking>

World Nuclear Association (2021) World Uranium Mining Production: Updated September 2021 <https://www.world-nuclear.org/information-library/nuclear-fuel-cycle/mining-of-uranium/world-uranium-mining-production.aspx>